

Osmanlı Hukukunda Aile İçi Borç Sorumluluğu: Kadı Sicilleri Örnekliğinde Evlilik Nafakası*

Şeydanur ALTUNTAŞ KERİM

Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı

sydaltuntas@gmail.com | ORCID 0009-0003-5629-2268

Öz

Bu makale, Osmanlı dönemi İstanbul Kadı Sicilleri'nde yer alan evlilik nafakası davalarını, İslâm hukukunun özellikle Hanefî mezhebi çerçevesindeki fikhî hükümleriyle karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. İslâm aile hukukunun temel yapı taşlarından biri olan nafaka, evlilik birliği süresince ve boşanma sonrası iddet müddetinde kadının ekonomik güvenliğini temin eden hukukî bir yükümlülük olarak tanımlanmıştır. Çalışmada öncelikle Hanefî fihına göre nafakanın kavramsal çerçevesi ortaya konulmuş; mehir, iddet nafakası, giyim, mesken temini, yiyecek ve giyim giderleri gibi unsurlar klasik kaynaklar ışığında ele alınmıştır. Bu kuramsal zemin üzerine, Osmanlı kadı sicillerinde tespit edilen nafaka davaları seçilerek ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Araştırmada, İSAM, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi iş birliğiyle Prof. Dr. Mehmet Âkif Aydın'ın yönetiminde hazırlanan 100 ciltlik *İstanbul Kadı Sicilleri Projesi* veri tabanı kullanılmıştır. Sicil kayıtları üzerinden yapılan incelemelerde, kadıların dava süreçlerinde takip ettikleri usuller, tarafların ileri sürdükleri iddia ve deliller,

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2025 yılında tamamladığımız "Hanefî Mezhep Hükümlerinin Tatbiki Açısından İstanbul Kadı Sicilleri'nde Evlilik Nafakası Kararları" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Geliş/Received: 26.08.2025 | Kabul/Accepted: 29.09.2025 | Yayın/Published: 30.09.2025

Atıf/Citation: Altuntaş Kerim, Şeydanur. "Osmanlı Hukukunda Aile İçi Borç Sorumluluğu: Kadı Sicilleri Örnekliğinde Evlilik Nafakası". *Muamelat: İslam İktisadı Dergisi* 1 (1) (Eylül 2025), 117-148./Altuntaş Kerim, Şeydanur. "Family Debt Liability in Ottoman Law: Marital Maintenance in The Context of Kadi Registers". *Muamelat: Journal of Islamic Economics* 1 (1) (September 2025), 117-148. <https://doi.org/10.36657/muamelat.1772865>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. © Şeydanur Altuntaş Kerim | CC BY-NC-ND 4.0

nafakanın hesaplanma biçimi ve ödeme şekilleri ortaya konmuştur. Ayrıca, vekâlet yoluyla dava açılması, muhâlea ve sulh yoluyla anlaşmalar, ibrâ beyanları, gaiplik ve hidâne gibi hukukî kurumların nafaka yükümlülüklerine etkileri de değerlendirilmiştir. Bu bağlamda mahkeme kayıtları yalnızca tarafların bireysel taleplerini değil, aynı zamanda Osmanlı yargısının aile hukukuna ilişkin işleyişini ve Hanefî fıkhnın pratikteki yansımalarını gözler önüne sermektedir. Sonuç olarak çalışma, evlilik nafakasının Hanefî fıkhındaki kuramsal çerçevesi ile Osmanlı mahkemelerinin uygulamalarını karşılaştırmalı biçimde ortaya koymakta; nafaka müessesesinin hem kadınların ekonomik güvenliğini sağlamadaki işlevini hem de Osmanlı yargı pratiğinde nasıl şekillendiğini tarihsel ve hukukî bağlamda bütüncül bir perspektifle değerlendirmektedir. Böylece makale, hem hukuk tarihi hem de aile hukuku çalışmaları açısından önemli bir kaynak sunmakta ve Osmanlı toplumunda kadınların mali haklarının korunmasına dair somut veriler sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefi Mezhebi, Osmanlı Hukuku, İstanbul Kadı Sicilleri, Evlilik Nafakası

Family Debt Liability in Ottoman Law: Marital Maintenance in The Context of Kadi Registers¹

Abstract

This article aims to examine the case of alimony in marriage found in the Istanbul Kadi Registers of the Ottoman period, comparing them with the jurisprudential rulings of Islamic law, particularly within the framework of the Hanafi school of law. Alimony, one of the fundamental institutions of Islamic family law, is defined as a legal obligation that ensures the economic security of women during the marriage and during the iddah or waiting period after divorce. The study first outlines the conceptual framework of alimony according to Hanafi jurisprudence, examining elements such as dowry, alimony of the iddah period, clothing, housing provision, and food and clothing expenses in light of classical sources. Building on this theoretical foundation, alimony cases identified in Ottoman kadi registers were selected and examined in detail. The study utilized the 100-volume Istanbul Kadi Registers Project database, prepared under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın in collaboration with ISAM, Istanbul Metropolitan Municipality Culture Inc.

¹ This article is grounded on my master thesis titled "Alimony Decisions in Istanbul Kadi Registers in Terms of the Application of Hanafi Madhhab Provisions", (Master Thesis, Afyon Kocatepe University, Afyonkarahisar, Türkiye, 2025).

and Medipol University Faculty of Law. Studying the registers revealed the procedures followed by the qadis in the trial processes, the claims and evidence put forward by the parties, the method of calculating alimony, and the payment methods. Furthermore, the effects of legal institutions such as filing lawsuits through proxy, agreements through muhala'a and sulh, ibra declarations, absence and hidanah on alimony obligations were also evaluated. In this context, court records revealed not only the individual claims of the parties, but also how Ottoman justice system functioned in relation to family law and the practical reflections of Hanafi jurisprudence. In conclusion, the study presents a comparative analysis of the legal framework of spousal maintenance in Hanafi jurisprudence and its application in Ottoman courts. It evaluates the institution of maintenance from a comprehensive historical and legal perspective, examining both its role in ensuring women's economic security and how it was shaped in Ottoman judicial practice. Thus, the article provides an important resource for both legal history and family law studies, offering concrete data on the protection of women's financial rights in Ottoman society.

Keywords: Islamic Law, Hanafi School of Jurisprudence, Ottoman State Law, Istanbul Kadi Registers, Marital Alimony

Giriş

Aile kurumu, toplumun en temel yapı taşlarından biri olup, tarih boyunca dinî, sosyal ve hukukî düzenlemeler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu düzenlemeler içinde eşler arasındaki hak ve sorumlulukların belirlenmesi, toplumsal düzenin devamı ve bireysel mağduriyetlerin önlenmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Bu bağlamda eşlerin birbirlerine karşı yükümlülüklerinden biri olan nafaka yalnızca bireysel bir hak talebi değil, aynı zamanda sosyal adaletin ve toplumsal dengeyi gözetilen hukuk sistemlerinin önemli göstergelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde İslâm hukukunun uygulama alanı, şer'iyeye mahkemeleleri aracılığıyla geniş halk kesimlerine ulaşmış ve fikhî hükümler kadı sicilleri yoluyla kayıt altına alınmıştır. Kadı sicilleri, yalnızca dönemin hukukî ihtilaflarını yansıtan belgeler olmakla kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı toplumunun gündelik hayatına ve aile ilişkilerine dair zengin veriler sunan tarihî kaynaklar niteliği kazanmıştır. Bu sicillerde nafaka meselesi, en sık karşılaşılan dava türlerinden biri olmuş; özellikle evlilik nafakasına ilişkin kayıtlar, Osmanlı aile hukukunun pratik boyutlarını ortaya koyması bakımından önemli bir kaynak işlevi görmüştür.

Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı dönemine ait İstanbul Kadı Sicilleri'nde yer alan evlilik nafakası uygulamalarını İslâm hukuku perspektifinden incelemek ve Hanefî mezhebine ait fikhî hükümlerle karşılaştırmalı bir değerlendirmeye tabi tutmaktır. Bu kapsamda, evlilik süresince verilen nafaka kararları, muhâlea davalarında nafaka ve mehir feragati, iddet nafakası uygulamaları, nafakanın taksitle ödenmesi, gayrimüslim kadınların talepleri, kayıp kocaların durumunda verilen hükümler, vekâlet ve temsil ilişkileri ile mahkemelerin sulh ve arabuluculuk gibi çözüm yollarına ne ölçüde başvurduğu incelenmiştir.

Nitel araştırma yöntemine dayanan bu çalışmada, kadı sicillerinde yer alan nafaka davaları içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş; kararların dayandığı delil sistemleri, tanık beyanları ve uygulama çeşitliliği üzerinden sistematik bir analiz yapılmıştır. Literatürde Osmanlı kadı sicillerine dair çeşitli araştırmalar bulunmakla birlikte, evlilik nafakasını doğrudan ve tematik bir bütünlük içinde ele alan sistematik çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda mevcut çalışma, hem klasik fıkıh kaynaklarından hem de şer'iyeye sicillerinden hareketle evlilik nafakasını teorik ve pratik boyutlarıyla mukayeseli biçimde ele alması bakımından literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmada, nafakanın mahiyetini ortaya koymak amacıyla başta Hanefî mezhebine ait klasik fıkıh kaynakları olmak üzere Şeybânî'nin *Kitâbü'n-nafakât*'ı,

Serahsî'nin *el-Mebsût*'u, Kâsânî'nin *Bedâiü's-sanâî*'i, Merginânî'nin *el-Hidâye*'si, Mevsilî'nin *el-İhtiyâr*'ı ve İbn Nüceym'in *el-Bahrü'r-râik* adlı eseri temel alınmıştır. Ayrıca günümüz literatüründe nafaka konusunu ele alan Celal Erbay'ın *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası* ve Ruhi Özcan'ın *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası* adlı eserleri, çalışmaya yardımcı kaynaklar arasında yer almıştır. Bununla birlikte günümüz makale ve tez çalışmalarından Zahit KÖSEOĞLU'nun "*İslam Aile Hukukunda Kocanın Nafaka Yükümlülüğü*", Hamiyet AYIK'ın "*Eşin Nafakasını Düşüren Haller*", Hatice BOYALI GÜRPINAR'ın "*İslam Hukukunda İddet Bekleyen Kadının Nafaka Ve Süknâ Hakkı*", Özlem ÇELİK'in "*İslam Hukukunda Hısımlık Nafakası Mükellefiyetinde Din Farkı*", İbrahim Hayrullah ERDEM'in "*İslâm Hukukunda Nafaka*", Fatma ÇİTLİ'nin "*İslam Hukukunda Nafakanın Mahiyeti Ve Kapsamı*", Ayşegül ATA'nın "*İslam Hukukuna Göre Boşanma Sonrası Nafaka Ve Manevi Tazminat*", Hatice ACAR'ın "*İslam Hukukunda Boşama Sonrası Kocanın Karısına Nafaka Ödeme Mükellefiyeti*", Fethiye Birsen Kaymak'ın "*İslâm Aile Hukuku İlişkisinden Kaynaklanan Nafaka*" ve Yahya Bilginer'in "*Mer'î Hukukla Mukayeseli Olarak İslâm Hukukunda Nafaka*" (Doktora Tezi) adlı eserlerden faydalanılmıştır. Böylelikle klasik kaynaklar ve modern literatür birlikte değerlendirilerek Osmanlı uygulamalarının fıkıh teorisyle olan ilişkisi bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

1. Nafaka

Nafaka terimi, harcama ve sarf etme anlamındaki "infâk" terimi gibi "n-f-k" kökünden türemiştir. Arapçada çıkarmak, gitmek, sarf etmek gibi anlamlara gelir ve genellikle hayırseverlik, harcama veya tüketme bağlamında kullanılır. Terimsel açıdan nafaka; bir kimsenin, geçimini temin etmekle mükellef olduğu aile fertlerinin temel ihtiyaçlarını karşılaması anlamına gelmektedir. Bu ihtiyaçlar, başta yiyecek, giyecek ve barınma olmak üzere sağlık harcamaları ve gerektiğinde hizmetçi giderlerini de kapsamaktadır.² Bir kimsenin başka bir kimseye karşı nafaka yükümlülüğü üstlenmesi ancak evlilik akdi, hısımlık ilişkisi veya malvarlığına bağlı özel durumlar neticesinde ortaya çıkmaktadır.³

2 Alâüddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (Beirut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 2002), 257; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988), 2/444; Mahmûd Abdurrahman Abdülmün'im, *Mu'cemü'l-mustalahat ve'l-elfazî'l-fikhiyye* (Kahire: Dârü'l-Fazile, ts.), "nafaka", 3/432-433.

3 Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Serahsi, *el-Mebsût* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1989), 5/180; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* (Beirut: Mektebetü'l İlmiyye, ts.), 3/91.

Kur'ân'da yer alan “*akrabalara ve özellikle anne-babaya ihsan*”⁴ emri yalnızca gönül hoşluğuna dayalı bir nezaket yahut duygusal yakınlıkla sınırlı değildir. Bu ilke, ahlâkî davranışların ötesinde nafaka dâhil maddî destekleri ve çeşitli yardım türlerini de kapsamına alan geniş bir mükellefiyet olarak anlaşılmalıdır.⁵ “*Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur...*”⁶ Bu âyete göre emzirme çağındaki bir çocuğun geçiminin ve süt ücretinin temini annenin değil, babanın yükümlülüğü altındadır.⁷

“*O kadınları, durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun ve onların imkânlarını daraltmak yoluyla kendilerine zarar vermeye kalkışmayın. Eğer gebe iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını karşılayın. Sizin hesabınıza (çocuğunuzu) emzirirlerse onlara karşılığını ödeyin ve aranızda güzelce konuşup anlaşın. Anlaşmakta zorlanırsanız bu durumda o erkeğin hesabına başka bir kadın emzirecektir.*”⁸ Bu âyette de kadınların boşanma öncesinde sahip oldukları haklar kadar boşanma sonrasında da iddet süresi boyunca erkeğin mali imkânları çerçevesinde barınma ve geçim olanaklarının sağlanmasının zorunlu olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle kadının hamile olması durumunda, doğum öncesi döneminde aynı titizlikle gözetilmesi ve haklarının korunmasına azami özen gösterilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁹ Peygamberimiz (sallallâhu aleyhi ve sellem) Veda Hutbesi'nde şöyle buyuruyor: “*Kadınlar hakkında Allah'tan korkun. Zira siz onları Allah'ın emanetiyle aldınız. Allah adına da onların namusunu kendinize helâl kıldınız. Onların sizin üzerinizdeki hakları da maruf yönüyle yedirilmeleri ve giyindirilmeleridir!*”¹⁰

İslâm hukukunda nafaka, sadece aile içi mali yükümlülükleri değil, mülkiyet ilişkilerinden doğan sorumlulukları da kapsamaktadır. Bu çerçevede kölelerin ve hayvanların yeme, barınma ve bakım ihtiyaçlarının karşılanması dinî bir vecibe kabul edilmiş, aksi durumda kölenin satılabileceği¹¹ ya da hayvana kötü mua-

4 Kur'ân-ı Kerim Meâlî, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Nisâ 4/36.

5 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/222; Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1982), 4/30.

6 el-Bakara 2/233.

7 Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2005), 1/90-91.

8 et-Talâk 65/6.

9 Ebû'l-Fazl Mecdüddin Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1937), 4/8; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1971), 7/5070-5071-5072; Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 3/214.

10 Vehbe ez-Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Risale Yayıncılık, 1994), 10/94.

11 Mehmet Âkif Aydın - Muhammed Hamidullah, “Köle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/241; Ayrıntılı bilgi için bk: Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1982), 4/38-40.

melenin kul hakkı ihlali sayılacağı belirtilmiştir.¹² Fakihler, Kur'an'ın insanı yeryüzünde "halife"¹³ olarak tanımlamasından hareketle çevre ve tabiata yönelik koruma sorumluluğunu da nafaka kavramına dâhil etmiş; bu bağlamda ağaçların bakımından araçların korunmasına kadar mülkiyet konusu tüm varlıkların düzenli bakımını hukuken zorunlu görmüşlerdir.¹⁴ Hısımlık nafakası, toplumsal yardımlaşmanın hem ahlaki hem de hukukî boyutunu yansıtır.¹⁵ Bu nafaka, yalnızca eşler ve usûl-furû' ilişkisi ile sınırlı olmayıp Hanefiler tarafından kardeşler, onların çocukları ve yan soy akrabaları da kapsayacak şekilde geniş yorumlanmıştır.¹⁶ Böylece nafaka yükümlülüğü, temel ihtiyaçların karşılanması yoluyla hem aile bütünlüğünü hem de toplumsal düzeni güvence altına alan bir mekanizma hâline gelmiştir. Hısımlık nafakası, soy bağından kaynaklanan mali sorumluluk olarak tanımlanırken; evlilik nafakası nikâh akdine dayalı mali yükümlülükleri ifade eder.¹⁷ Çocuğun beslenme, barınma, giyim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması öncelikle babaya aittir,¹⁸ baba bulunmadığında sorumluluk anne veya dede gibi yakın akrabalara geçer.¹⁹ Erkek çocuk ekonomik bağımsızlığa ulaşana, kız çocuk ise evlenene kadar bu haktan yararlanır.²⁰ Benzer şekilde muhtaç durumda bulunan anne-baba ile dede ve ninele-
rin nafakası da çocuklar tarafından karşılanır.²¹ Bu yükümlülük, mezhepler arasında paylaşım esasları bakımından farklılık gösterse de, Hanefiler esas itibarıyla ihtiyaç sahibi ile imkân sahibi arasında denge kurmayı ve aile dayanışmasını kurumsallaştırmayı amaçlamışlardır.²²

12 Mevsili, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/14; Celal Erbay, "Nafaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/282. Mevsili, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/14; Erbay, "Nafaka", 32/282.

13 el-Bakara 2/30.

14 Erbay, "Nafaka", 32/285.

15 Hasan Güleç, *İslâm Hukukunda Nafaka* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996), 109-110; Erbay, "Nafaka", 32/283.

16 Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûri, *el-Muhtasar* (Beyrut: Daru'l Kutubu'l İlmiyye, 1997), 174; Meydâni, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, 3/105; Halil İbrahim Acar, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 189.

17 Ruhî Özcan, *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası* (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1996), 84.

18 Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/119.

19 Meydâni, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, 3/99; Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/118.

20 Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i' fi tertibi's-serâ'i'*, 4/34; Ebü'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye* (Beyrut: Daru İhya et-Turâs'ul Arabî, 2004), 2/292; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/223; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/446; Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/116; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 1/403; Özcan, *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası*, 132.

21 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/223; Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i' fi tertibi's-serâ'i'*, 4/31; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/292; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/405.

22 Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/122.

Hanefî fikhî ilkeleri ile Osmanlı yargı pratiği arasında sistematik bir karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla, akit bağına dayalı evlilik nafakası bağımsız bir başlık altında detaylı şekilde incelenecektir.

2. Evlilik Nafakası

İslâm Hukuku çerçevesinde evlilik yalnızca bir sosyal birliktelikten ziyade taraflara karşılıklı hak ve yükümlülükler tanıyan hukukî bir sözleşme niteliği taşımaktadır. Bu sözleşmenin ekonomik boyutlarından biri olan nafaka, evlilik süresince kadının maddi güvenliğini teminat altına almayı amaçlamaktadır. Aile yapısının sürdürülebilirliği açısından kritik bir öneme sahip olan bu yükümlülük, klasik İslâmî kaynaklarda açık biçimde tanımlanmış olup çağdaş hukuk sistemlerinde ise çeşitli yasal düzenlemelerle şekillendirilmiştir.²³

2.1. Evlilik Nafakasının Şartları

Evliliğin en temel unsurlarından biri, eşler arasında doğan nafaka yükümlülüğüdür. Nafakanın geçerli olabilmesi için öncelikle sahih bir nikâh akdinin bulunması şarttır. Geçerli bir nikâhın ardından koca, eşinin temel yaşam ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef hâle gelir.²⁴ Nafaka yükümlülüğü, kadının evlilik sorumluluklarını yerine getirmesiyle doğrudan ilişkilidir. Kadının, meşru bir gerekçe olmaksızın evlilik birliğini fiilen engellemesi hâlinde nafaka hakkını kaybetmesi söz konusu olabilir.²⁵ Buna karşılık, mehr-i müeccelin ödenmemesi veya uygun bir konutun sağlanmaması gibi durumlarda kadının evden uzaklaşması, nafaka hakkını ortadan kaldırmamaktadır. Nüşûz, kadının evlilik birliğinden haklı bir gerekçe olmaksızın uzaklaşması durumu olarak tanımlanmakta olup, İslam hukukçuları tarafından bu hâl, kadının nafaka hakkını düşüren bir sebep olarak değerlendirilmektedir.²⁶

23 Erbay, "Nafaka", 32/282.

24 Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 4/16; Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzü'd-dekâ'ik* (Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1997), 4/188; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/454; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/96; Özcan, *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası*, 32; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/342.

25 Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 4/19; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/454; Celal Erbay, *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 32; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/343; Nuri Kahveci, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 145; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 173.

26 Kudûri, *el-Muhtasar*, 172; Merginâni, *el-Hidâye*, 2/286; Mevsîli, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-Muhtâr*, 4/5; Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, 3/96; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/97; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/343; Hacı Mehmet Günay, "Nüşûz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/303.

Kocanın ekonomik durumu, nafakanın miktarını belirleyen unsurlar arasında yer almakla beraber evlilik süresince zenginlik ya da yoksulluk fark etmeksizin, kocanın eşinin temel ihtiyaçlarını karşılaması beklenmektedir.²⁷ Kadının ekonomik olarak varlıklı olması, bu yükümlülüğü ortadan kaldırmamaktadır.²⁸ Ayrıca, kadının Müslüman ya da gayrimüslim olması fark etmeksizin nafaka hakkı korunmaktadır.²⁹ Hatta çok eşli evliliklerde dahi eşler arasında dinî kimlik veya sosyal statü farkı gözletilmeksizin eşit nafaka sağlanması gerekmektedir.³⁰

2.2. Evlilik Nafkasının Kapsamı

İslâm hukukunda nafaka yükümlülüğü, bireyin temel yaşam ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda; gıda, giysi, barınma, hizmetçi, sağlık hizmetleri, eğitim giderleri ve ölüm sonrası defin masrafları gibi zaruri ihtiyaçlar yer almaktadır.

2.2.1. Gıda Masrafları

İslâm hukukunda yeme-içme, nafaka kapsamındaki en temel ihtiyaçlardan biri olarak değerlendirilir. Mezhepler bu konuda görüş birliği içinde olsa da miktar ve çeşitlilik hususunda farklı yaklaşımlar benimsenmiştir.³¹ Hanefî mezhebine göre sabit bir miktar belirlenmemekte; bu konuda hâkimin, dönemin örfü ve bireysel koşulları dikkate alarak karar vermesi gerektiği ifade edilmektedir.³²

2.2.2. Giysi Masrafları

Temel yaşam ihtiyaçları arasında yer alan giyim ihtiyacının kocanın sorumluluğunda olduğu konusunda mezhepler ittifak etmişlerdir. Ancak nafaka miktarının belirlenmesinde sabit bir ölçü öngörülmemiş; mükellefin ekonomik durumu, yaş ve sağlık gibi bireysel özellikleri ile nafaka alacak kişinin yaşadığı bölgenin örfi yapısı ve iklim koşulları dikkate alınarak hâkimin takdir yetkisi esas alınmıştır.³³ Hanefî fik-

27 Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, 4/4; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/82.

28 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/448; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 278.

29 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/285; Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, 4/11; Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, 3/91; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/447; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/125; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/401.

30 Özcan, *İslâm Hukukunda Hısmlık Nafakası*, 72.

31 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/180; Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, 4/4.

32 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/181; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'*, 4/23.

33 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzû'd-dekâ'ik*, 4/300; Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a* (Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 2003), 4/493; Erbay, *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısmlık Nafakası*, 28; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Erkam Matbacılık, 2011), 1/350; Recep Çetintaş, "İslâm Hukukunda Evlenmeden Doğan Haklar Bağlamında Nafaka", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 193.

hına göre nafaka kapsamında değerlendirilen giyim ihtiyacı, mevsimsel farklılıklar dikkate alınarak yazlık ve kışlık olmak üzere altı aylık periyotlarla karşılanmalıdır.³⁴

2.2.3. Barınma Masrafları

Barınma, insan yaşamının temel ihtiyaçlarından biridir. İslâm hukukunda geçerli bir evlilik akdinin tabii bir sonucu olarak kadının mesken ihtiyacının da koca tarafından karşılanması zarurî kabul edilmiştir.³⁵ Nitekim Kur'an'da boşanmış kadınların dahi uygun bir konutta barındırılmasının emredilmesi³⁶, evli kadının barınma hakkının önceliğini ve bağlayıcılığını açıkça ortaya koymaktadır.³⁷ Hanefî mezhebine göre, kadının ortak bir eve rızası bulunmadıkça müstakil bir meskenin tahsisi zorunlu görülürken, buna karşılık diğer mezhepler aynı ev içerisinde kadına tahsis edilmiş bağımsız bir odanın yeterli olduğu görüşündedir.³⁸ Ortak kabul gören ölçüt ise meskenin mahremiyeti muhafaza edecek nitelikte olması³⁹, komşuluk ilişkilerinde güvenliği temin etmesi⁴⁰ ve gerekli ev eşyalarıyla donatılmasıdır.⁴¹ Kocanın kendi mülkiyetinde bulunan evde, eşinin önceki evliliğinden olan çocuklarını veya yakın akrabalarını barındırmama hakkı bulursa da kadının bu kişilerle görüşmesini engelleme yetkisi yoktur.⁴² Benzer şekilde, kadına ait bir konutta evin mülkiyeti kendisine ait olmaması hasebiyle kocanın bu kişileri uzaklaştırma hakkı bulunmamaktadır.⁴³ Ayrıca, eşin rızası olmaksızın başka bir kadından olan ve mahremiyet bilincine ulaşmış bir çocuğun aynı konutta ikameti şer'î açıdan uygun görülmemektedir.⁴⁴

34 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/183; Ebû Zekerriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Minhâcü't-tâlibîn* (b.y.: Daru'l Fikr, 2005), 263; Cezîrî, *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/493; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/449.

35 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/8; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 141.

36 et-Talâk 65/6.

37 Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/4.

38 Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/8; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 2006), 3/526; Zuhaylî, *İslâm Fikhi Ansiklopedisi*, 10/105.

39 Erbay, *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*, 16.

40 Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî, *Kitâbü'n-Nafakât* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1984), 34; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/8; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/450; Zuhaylî, *İslâm Fikhi Ansiklopedisi*, 10/106; Özcan, *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası*, 20.

41 Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 4/35.

42 Merginânî, *el-Hidâye*, 2/289; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-Muhtâr*, 4/8; Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, 3/96-97; Erbay, *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*, 30.

43 Cezîrî, *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/488.

44 Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, 3/95.

2.2.4. Hizmetçi Masrafları

Evlilik öncesinde hizmetçi desteğiyle yaşamını sürdüren kadınların, evlilik sonrasında da benzer bir hayat standardının devamını talep etmeleri İslâm hukukunda meşru bir hak olarak görülmüştür.⁴⁵ Fakihler, bu hakkın dayanağını kadının toplumsal konumu ve benzer sosyal çevrelerdeki emsallerinin yaşam biçimiyle ilişkilendirmişlerdir.⁴⁶ Buna göre kocanın, ekonomik gücü ölçüsünde eşine hizmetçi temin etmesi bir yükümlülük olarak kabul edilmiştir. Ancak bu yükümlülüğün en fazla bir hizmetçi ile sınırlı olduğu belirtilmiş, erkeğin mali yetersizlik hâlinde bu sorumluluktan muaf tutulacağı ifade edilmiştir.⁴⁷

2.2.5. Tedavi Masrafları

İslâm hukukunda, kocanın eşinin tedavi giderlerini karşılama yükümlülüğü tartışmalı bir meseledir. Genel kabul bu masrafların zorunlu nafaka kapsamında değerlendirilmediği yönündedir.⁴⁸ Bununla birlikte bazı fakihler, ilacın ve tedavi masraflarının temel ihtiyaçlar arasında yer aldığını ileri sürerek bu yükümlülüğün kocaya ait olması gerektiğini savunmuşlardır.⁴⁹ Hanefî mezhebine göre kadının mali imkânı bulunduğu takdirde tedavi giderlerini kendisinin karşılması beklenir. Ancak kadının fakir, kocanın ise varlıklı olması durumunda, yardım ilkesi gereği bu masrafların koca tarafından üstlenilmesi uygun görülmüştür. Tarafların her ikisinin de yoksul olması hâlinde ise erkeğin bu masrafları karşılama yükümlülüğü zorunlu bir sorumluluk olarak kabul edilmemektedir.⁵⁰

2.3. Nafakayı Belirlemede Etkili Olan Faktörler

Evlilik nafakasının miktarının belirlenmesinde en temel ölçütlerden biri, kocanın ekonomik durumudur. Kur'ân'da da bu yükümlülüğün "imkân nispetinde"⁵¹ yerine getirilmesi gerektiği açıkça ifade edilmiştir.⁵² Bununla birlikte yalnızca erkeğin değil, her iki tarafın da mali şartlarının da birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Fakihler, nafaka miktarının tarafların zenginlik veya yoksulluk durumuna göre, özellikle kadının yaşam standardına uygun biçimde takdir edilmesini savunmuşlardır.⁵³

45 Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/106; Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172.

46 Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/342.

47 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/181; Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, 4/4; Zuhayli, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/106-107.

48 Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 208; Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/488; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 178.

49 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/451.

50 Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/488.

51 el-Bakara 2/236; et-Talâk 65/7.

52 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/182.

53 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/182; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/285; Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/493.

Erkek, fakir olduğunu iddia ettiğinde kadın bu iddianın aksini ispatlarsa, nafaka israfına düşmeyecek şekilde ihtiyaçları karşılayacak düzeyde belirlenir.⁵⁴ Bu çerçevede nafaka talebi yalnızca zaruri ihtiyaçlarla sınırlı olmalı, lüks veya gösterişe dayalı harcamalar nafaka kapsamına dâhil edilmemelidir. Aynı şekilde, nafaka miktarı ne yükümlü eşin ekonomik dengesini bozacak derecede yüksek, ne de temel ihtiyaçları karşılayamayacak kadar düşük seviyede olmalıdır.⁵⁵

2.4. Kocanın Nafakayı Ödemekten Kaçınması

Geçerli bir evlilik akdi ile birlikte koca, eşinin barınma, beslenme, giyim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını temin etmekle mükellef kılınır. Bu mükellefiyet, kadının evlilikten kaynaklanan hak ve sorumluluklarını yerine getirmesiyle birlikte fiilen işlerlik kazanır. Nafakanın ihmal edilmesi ise yalnızca ferdi bir kusur değil, aynı zamanda dinî bir vecibenin ihlali olarak değerlendirilmiş, bazı mezhepler nezdinde bu durum kadına evliliği sona erdirmeye talebinde bulunabilecek ölçüde ciddi bir ihlal kabul edilmiştir.⁵⁶ Hukukî süreç bakımından hâkim, öncelikle tarafları uzlaşmaya yönlendirmekte; sonuç alınmadığı takdirde zorlayıcı tedbirler yoluyla yükümlülüğün yerine getirilmesini sağlamaktadır.⁵⁷

2.5. İddet Nafakası

Fıkıh literatüründe iddet, evliliğin sona ermesinden sonra kadının yeniden evlenebilmesi için öngörülen şer'î bekleme süresidir.⁵⁸ Meşru evlilik ister boşanma ister ölümle sona ersin kadın için iddet yükümlülüğü söz konusudur.⁵⁹ Ancak nafaka hakkı bakımından boşanma ve ölüm arasında fark vardır. Kocanın vefatında kadın mirasçı durumuna geçtiği için iddet süresince nafaka talep edemezken,⁶⁰ boşanma halinde ise Hanefî mezhebine göre talâk ric'î veya bâin olsun kadın iddet süresince nafaka ve mesken teminine hak sahibidir. Bu görüş, evlilik bağının iddet müddetince hükmen devam ettiği kabulüne dayanır.⁶¹ Hamile kadınlarda ise iddet doğu-

54 Merginâni, *el-Hidâye*, 2/286; Mevsîli, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, 4/4.

55 Güleç, *İslâm Hukukunda Nafaka*, 116.

56 Özcan, *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası*, 341.

57 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/464; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 146; Mehmet Selim Aslan, *İslâm Aile Hukuku* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), 143.

58 Abdül Mün'im, "iddet", 2/481-482; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 466.

59 Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 467.

60 Meydâni, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, 3/93.

61 Şeybânî, *Kitâbü'n-Nafakât*, 63; Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172; Serahsî, *el-Mebûsât*, 5/201; Merginâni, *el-Hidâye*, 2/290; Mevsîli, *el-İhtiyâr li-ta'lîl'l-Muhtâr*, 4/8; Cezîrî, *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/502-503; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/288; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/111; Özcan, *İslâm Hukukunda Hısımlık Nafakası*, 76.

ma kadar sürer. Talâk Sûresi 6. âyette⁶² kadının bu süre boyunca nafaka ve mesken hakkına sahip olduğu açıkça belirtilmiş olup, bu hüküm hem annenin hem de doğacak çocuğun korunmasına yönelik bir tedbir olarak mezheplerin çoğu tarafından benimsenmiştir.⁶³

2.6. Kadının Nafaka Alacağını İbrâ Etmesi

Evlilik akdi taraflara belirli hak ve sorumlulukların yüklendiği bir sözleşme niteliğindedir. Fıkıhta bu sözleşmenin feshi anlamına gelen talâk yetkisi asli olarak erkeğe aittir. Erkek tarafından bu yetkinin kullanılması hâlinde, mehr-i müeccel ve iddet süresince nafaka gibi mali yükümlülüklerin de üstlenilmesi gerekmektedir.⁶⁴ Kadının boşanma talebi ise doğrudan talâk yetkisine sahip olmaması sebebiyle hul' yoluyla gündeme getirilmektedir. Hul', kadının bazı mali haklarından feragat etmesi veya eşine maddi bir bedel ödemesi karşılığında evliliğin sona erdirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu uygulamanın, tarafların rızasına dayalı geçerli bir boşanma yöntemi olduğu Hanefî mezhebi başta olmak üzere birçok mezhep tarafından kabul edilmiştir.⁶⁵ Bu bağlamda Bakara Suresi 229. âyet⁶⁶ delil olarak gösterilmektedir.⁶⁷

Hanefî mezhebine göre, kadının geçmişte doğmuş ve sabit hale gelmiş mali haklarından feragat edebilmesi mümkündür. Ancak henüz doğmamış veya gelecekte doğması muhtemel olan nafaka borçları için yapılan feragatler geçerli sayılmamaktadır. Zira fıkıhta mevcut olmayan bir borcun düşürülmesinin caiz olmadığı ifade edilmektedir. Buna karşın nafaka miktarı yargı kararıyla veya tarafların mutabakatıyla belirlenmişse, bu durumda ibrâ yapılabilir. ⁶⁸ Fıkıh literatüründe ibrâ, alacaklının borçludan olan talebinden kendi rızasıyla ve karşılıksız olarak vazgeçmesi şeklinde tanımlanan bir tasarruf işlemidir. Bu işlem aracılığıyla borç ilişkisinin sona erdiği

62 "Eğer hamile iseler, doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin."

63 Eşrafi, *el-Mebsût*; 5/202; Merginâni, *el-Hidâye*, 2/290; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/111.

64 Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/366.

65 Kudûri, *el-Muhtasar*, 163; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/113; Fahrettin Atar, "Muhâlea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/397.

66 "(Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır. Sonrası, ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır. (Evlilikte) tarafların Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız, sizin için helâl olmaz. Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için bir meblâğ vermesinde taraflara bir vebal yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu kurallardır, öyleyse onları çiğnemeyin. Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir."

67 Merginâni, *el-Hidâye*, 2/261; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/271; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/366; Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 259.

68 Cezâiri, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/500; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/474-475; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/11.

ve ilgili hakkın hukukî değerini yitirdiği kabul edilmektedir.⁶⁹ Kadının iddet nafakasından feragat etmesi ve bunun karşılığında kocanın hul' yoluyla evliliği sona erdirmesi hâlinde işlemin geçerli sayıldığı görülmektedir. Zira burada ibrâ, kadının evlilik bağından kurtulması gibi bir bedel karşılığında gerçekleşmektedir.⁷⁰

2.7. Kocanın Gaip Olması

Kayıp kişinin mal varlığına ilişkin somut delillerin sunulması hâlinde hâkim tarafından bu mallardan yalnızca eş, anne-baba ve çocuklar lehine nafaka tahsisine hükmedilebilmektedir.⁷¹ Ancak kayıp eşin geri dönmesi ve nafaka gönderdiğini ispat etmesi durumunda kadının bu süreçte kendisine ödenmiş olan nafakayı iade etmesi gerekmektedir.⁷²

2.8. Nafaka Miktarında Anlaşmazlıklar

İslâm hukukunda nafaka, yalnızca bireysel bir geçim kaynağı olarak değil aynı zamanda aile içi ekonomik dengeyi gözeten dinamik bir yükümlülük olarak değerlendirilmektedir. Nafakanın kadına teslim edilmesiyle birlikte, bu meblağ onun mülkiyetine intikal etmekte ve tasarruf yetkisi tamamen kendisine ait olmaktadır. Bu aşamadan sonra eş dâhil herhangi bir kimsenin söz konusu mal üzerinde müdahale hakkı bulunmamaktadır.⁷³ Kadının bu haktan yararlanması doğrudan kocanın güncel mali gücüne bağlı kılınmıştır. Buna göre ekonomik şartlardaki iyileşme nafakanın artırılmasını,⁷⁴ mali gücün zayıflaması ise yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Hatta herhangi bir talep söz konusu olmasa dahi kocanın kendi imkânlarına paralel olarak nafaka miktarını güncellemesi beklentisi öne çıkmaktadır.⁷⁵ Kocanın gelir artışı hususunda taraflar arasında ihtilaf ortaya çıktığında inkâr eden erkeğin yeminine itibar edilmekte; buna karşılık artış iddiasını ileri süren kadının delille ispat yükümlülüğü bulunduğu kabul edilmektedir. Nafaka belirlendikten sonra ödeme şekli veya miktarı konusunda ihtilaf çıkması hâlinde ise ödeme sorumlusu olan kocanın beyanı esas alınmakta; ancak kadının güvenilir deliller sunması

69 Abdülmün'im, "ibrâ", 1/39-40; H. Yunus Apaydın, "İbrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/263.

70 Serahsi, *el-Mebsût*, 2/203; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/279.

71 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 173; Serahsi, *el-Mebsût*, 5/196; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/289; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr*, 4/7; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/468-469.

72 Serahsi, *el-Mebsût*, 5/196.

73 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/461; Özcan, *İslâm Hukukunda Hısmılık Nafakası*, 73.

74 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 173.

75 Merginânî, *el-Hidâye*, 2/287; Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr*, 4/6; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/460.

durumunda hâkimin kararını buna göre tashih etme yetkisi bulunmaktadır.⁷⁶ Nafaka hükmü verilmiş olmasına rağmen bu hak fiilen elde edilmeden kocanın vefatı hâlinde nafaka talebinin düştüğü kabul edilmektedir; zira bu durumda kadın alacaklı değil, mirasçı konumunda sayılmaktadır.⁷⁷ Buna karşılık nafakanın önceden ödenmiş olması hâlinde, kocanın vefatından sonra iade meselesi mezhep içi görüş farklılıklarına konu olmuştur. Ebû Hanîfe ve Ebu Yûsuf iade gerekmediği görüşünü benimserken,⁷⁸ İmam Muhammed, vefat sonrası kalan süreye tekabül eden kısmın iade edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁹

3. Kadı Sicillerinde Evlilik Nafakası⁸⁰

Osmanlı kadı sicilleri, nafaka davalarının hem sıklığını hem de çözüm yöntemlerini belgeleyen önemli tarihî kaynaklardır. Bu siciller, dönemin toplumsal yapısı ve fikhî uygulamalarına ışık tutmaları bakımından ayrıca dikkat çekicidir.

3.1. Evlilik Halindeki Nafaka

İslâm aile hukukunda, evlilik süresince nafakanın düzenli ve usulüne uygun biçimde karşılanması hâlinde yargı mercilerine başvuru gereği doğmamaktadır. Ancak nafakanın hiç ödenmemesi, yükümlünün yerine vekil atanması veya ödeme taahhüdüne kefil gösterilmesi gibi durumlar mahkeme sürecinin başlatılmasını zorunlu kılabilir. Bu çerçevede, Osmanlı dönemi kadı sicillerinde, kadınların evlilik süresi boyunca kendilerine ödenmeyen nafakaların tahsili amacıyla başvuruda buldukları davalar sıkça kayıt altına alınmıştır. Hâkimler, bu tür davalarda tarafların sosyo-ekonomik durumlarını, ailevi koşullarını ve yerel örfî uygulamaları dikkate alarak günlük nafaka miktarlarını takdir etmiş; vekil tayini, kefil gösterilmesi veya ödeme taahhüdünün yerine getirilmemesi gibi unsurlar da yargı sürecinin biçimlenmesinde belirleyici olmuştur.

“Hâkim, medîne-i Ebî Eyyüb-i Ensârî mahallâtından Takyeci Mescidi mahallesinde sâkine olan İvaz bt. Mehmed nâm hâtunun nafakası, kisvesi ve sâir havâic-i zarûriyyesi için hâzır bi'l-meclis Şaban b. Fethi nâm zevci üzerine zeylde mezkûr târihden i'tibâren yevmî râyicü'l-vakt on akçe farz ve

76 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/193-194.

77 Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, 4/9; Cezîrî, *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/496.

78 Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, 3/97; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/459.

79 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 173; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/195; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/288; Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, 4/7.

80 Bu bölümdeki örnek davalar İSAM, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi iş birliğiyle, Mehmet Âkif Aydın'ın yönetiminde hazırlanan İstanbul Kadı Sicilleri Projesi veri tabanından alınmıştır.

takdir etti ve meblağ-ı mefrûz-i mezbûru havâic-i lâzimesine sarf etmesine ve vakt-i hâcette istidâne edip vakt-i zaferde zevc-i mezkûruna rücû‘ etmesine mesfûre İvaz hâtuna izin verdi.”⁸¹

“...yevmî râyicü’l-vakt beş akçe...”⁸²

“...yevm 6 farz ve takdir olundu...”⁸³

Örneklerde görüldüğü üzere nafaka miktarının belirlenmesinde yeknesak bir standart bulunmamaktadır. Kadı tarafından takdir edilen meblağların farklılık arz etmesi, nafakanın örf ve eşin ekonomik durumuna göre belirleneceğine dair fikhî ilkeyle uyumlu bir uygulama ortaya koymaktadır.⁸⁴ İvaz b. Mehmed davasında, zevci Şaban b. Fethi üzerine on akçe nafaka takdir edilmiştir. Dikkat çekici olan bir diğer husus, fıkıh literatüründe yeme-içme, giyim-kuşam gibi giderleri kapsayan geniş anlamli nafaka kavramının, sicilde “kisve ve sair ihtiyaçlar” şeklinde ayrı bir başlık altında zikredilmesidir.

Nafaka yükümlülüğünde akıl melekelerine sahip olmanın şart koşulmadığını; bu sorumluluğun vasi aracılığıyla da yerine getirilebileceğini ortaya koyan davalardan biri de İstanbul’un Koğacıdede Mahallesi sakinlerinden Âişe Hatun’un, mecnun olan eşi Mustafa b. Hasan’ın geçimini sağladığı görevinden ve mal varlığından kendisine nafaka ve giyecek (kisve) için pay ayrılması üzere açtığı davadır.⁸⁵ Güvenilir kişilerin ifadeleri doğrultusunda hâkim, Âişe Hatun lehine her gün için on beş akçe nafaka ve kisve payı tayin etmiş ve bu meblağı kendi ihtiyaçları için harcamasına, gerektiğinde borç almasına ve kocasının gelirine sonradan rücû etmesine izin vermiştir.

Üsküdar Kadılığı’na ait bir başka kayıтта, Habibe bt. Abdullah, kocası Hüseyin b. Halil’in birden fazla eşe sahip olduğunu, kendisine nafaka temin etmediğini ve kasem adaletine riayet etmediğini beyan etmiştir. Mahkeme, erkeğin eşleri arasında adalet yükümlülüğüne vurgu yaparak Hüseyin’i “kadr-ı ma’rûf” nafaka sağlaması ve kaseme riayet etmesi konusunda uyarmıştır.⁸⁶ Bu örnek, Osmanlı uygulamasında çok eşliliğin yalnızca adalet şartıyla meşru kabul edildiğini⁸⁷ ve

81 *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 17/851.

82 *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1042-1043/M. 1633)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 14/135.

83 *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 19/66.

84 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/286-289.

85 *İstanbul Kadı Sicilleri 65 Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 89.

86 *İstanbul Kadı Sicilleri 81 Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil (H. 1204-1207 / M. 1790-1793)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 406.

87 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/217-219.

kadınların nafaka ile geceleme gibi evlilik içi sorumlulukları dava konusu olduğunda titizlikle denetlediğini göstermektedir.

Sicillerde aile içi şiddet vakalarının da nafaka davalarının konusu yapılabildiği görülmektedir. Bir kayıtta, bir kadın eşinin kendisine nafaka temin etmediğini ve sürekli sebepsiz yere şiddet uyguladığını, hatta geçimini komşuların yardımıyla sağlamak zorunda kaldığını beyan etmiştir. Bu iddialar, mahallenin imamı ve komşuların şahitlikleriyle desteklenmiş; şahitler, kadının feryadından rahatsız olduklarını belirtmiş ve davalı hakkında “namaz kılmaz, fâsıktır” şeklinde ifadeler kullanarak onun ahlaki durumuna da vurgu yapmışlardır.⁸⁸ Her ne kadar sicilde davalıya dair açık bir yaptırım zikredilmemişse de şikâyetlerin kayda geçirilmesi ve şahitlerin ayrıntılı şekilde dinlenmesi, mahkemenin aile içi şiddet ve ihmal iddialarını ciddiyetle ele aldığını göstermektedir.

Osmanlı dönemi şer‘iyye sicillerinde, nafaka yükümlülüğünün vekâlet yoluyla da sürdürülebildiğini gösteren örnekler mevcuttur. Nitekim şehir dışına çıkan Ali Çelebi’nin, eşi Rabia Hatun’un nafakasını temin etmek üzere bir kişiyi vekil tayin ettiği; vekilin de kadı huzurunda düzenli şekilde ödeme yaptığı ve bu ödemelerin Rabia Hatun’un ikrarıyla tescil edildiği görülmektedir. Kayda göre Rabia Hatun için günlük beş akçe nafaka takdir edilmiştir.⁸⁹ Söz konusu uygulama, nafakanın evlilik süresince kesintisiz bir borç niteliği taşıdığını, vekil aracılığıyla ifasının hukuken geçerli kabul edildiğini⁹⁰ ve kadınların ekonomik haklarının şer‘î mahkemeler nezdinde güvence altına alındığını göstermektedir. Ayrıca, herhangi bir ihtilaf bulunmamasına rağmen ödeme işleminin sicile geçirilmiş olması, bu kayıtların yalnızca çekişmeli davaları değil, düzenli ödemeleri de belgeleyerek ileride doğabilecek ihtilafları önleme işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Nafaka sorumluluğunun kefalet yoluyla da güvence altına alınabildiği dava örnekleri de görülmektedir. İstanbul Galata Mahkemesi kayıtlarında yer alan bir davada, Meryem bt. Abdullah, kocası Süleyman Beşe tarafından güvenilir komşuların bulunduğu müstakil bir eve yerleştirilmesine rağmen, nafakasız bir biçimde terk edildiğini bildirmiştir. Kadın, vekil tayin ettiği İbrahim Çelebi aracılığıyla, kocasının mali durumuna uygun şekilde nafaka sağlanmasını talep etmiştir. Mahkeme sürecinde, Hasan Beşe adlı şahıs, Süleyman Beşe’nin Meryem Hatun’u terk ettiğini

88 *İstanbul Kadı Sicilleri 43 Tophane Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966-967 / M. 1558-1559)* ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 155.

89 *İstanbul Kadı Sicilleri 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 617.

90 Bilal Aybakan, “Vekâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/1-3.

doğrulayarak, kadının nafakasının karşılanmasını şer‘î kefaletle üstlenmiştir. Sicil kaydı, vekilin talebi üzerine düzenlenmiş ve belge İbrahim Çelebi’ye teslim edilmiştir.⁹¹ Bu kayıt, İslâm Hukuku’nda evlilik nafakasına ilişkin kefalet uygulamasının fiilen hayata geçirildiğini göstermektedir. Özellikle, henüz doğmamış veya gelecekte doğacak nafaka borçları için üçüncü bir kişinin sorumluluk üstlenmesi, Hanefî mezhebine göre sahih kabul edilmekte;⁹² böylece kadınların ekonomik hakları borçlu eş kayı olsa dahi güvence altına alınmaktadır.

3.2. Evlilik Sonrası Nafaka

Evlilik sonrası nafaka, boşanma veya kocanın vefatı gibi sebeplerle evlilik bağının sona ermesinden sonra gündeme gelen bir yükümlülüktür. Osmanlı kadı sicillerinde bu bağlamda özellikle iddet nafakası, mehir alacakları ve barınma masraflarına dair pek çok dava kaydına rastlanmaktadır.

3.2.1. Talâk İkrarıyla Nafaka

Mahkeme kayıtlarında taraflar arasında ihtilaf bulunmaksızın yalnızca boşanmanın tesciline ve boşanma sonrası mali hakların tahsiline ilişkin davalara da rastlanmaktadır. Nitekim Ümmühâni bt. Hüseyin’in İbrahim Çelebi’den⁹³, Âişe bt. Süleyman’ın Ahmed’den⁹⁴ ve Şâkire bt. Abdullah’ın Mustafa’dan⁹⁵ boşanmalarıyla ilgili kayıtlarda, kadınların mehr-i müeccel ve iddet nafakası alacaklarını bizzat kocalarının elinden aldıkları ve bu hususun mahkemece kayda geçirildiği görülmektedir. Kayıtlarda “ahz u kabz eyledim” gibi ibarelerle alacağın tamamen tahsil edildiği, “ba’de’l-yevm husûs-ı mezbûra müte‘allık dâvâ ve nizâ’ım kalmadı” şeklindeki ifadelerle de taraflar arasında ibrâ ve nihai sulh durumunun gerçekleştiği açıkça belirtilmiştir. Özellikle iddet nafakasının aylık belirlenip toplu olarak ödenmesi, nafaka uygulamasının esnek fakat düzenli bir biçimde yürütüldüğünü göstermektedir.

Başka bir boyutu olan iki farklı sicil kaydına baktığımızda, şer‘iyye mahkemelelerinin nafaka yükümlülüklerini annenin şahsına ait iddet nafakası ile çocuğun bakımına bağlı nafaka arasında açık biçimde ayırdığını göstermektedir. İlk davada Sâliha bt. Receb, boşanma sonrası hem kendi iddet nafakası hem de hidânesini üstlendiği

91 *İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 120.

92 H. Yunus Apaydın, “Kefâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/174.

93 *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 17/233.

94 *İstanbul Kadı Sicilleri 65 Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil*, 154.

95 *İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 57.

küçük kızı Fâtıma için ayrı ayrı nafaka talebinde bulunmuş, mahkeme de bu talepleri bağımsız olarak değerlendirerek günlük beş akçeyi anneye, üç akçeyi ise çocuğa tahsis etmiştir.⁹⁶ İkinci davada ise Âişe bt. İbrahim ve annesi Fâtıma bt. Receb, küçük Ali'nin bakımını üstlendiklerini beyan etmiş; annenin evlenmesi sebebiyle şer'ân düşen hidâne hakkı, çocuğun babası Musli b. Emirşah'ın rızasıyla fiilen yeniden anneye bırakılmıştır.⁹⁷ Her iki örnek de Hanefî fıkhdındaki "boşanma sonrasında çocuğun bakım hakkı öncelikle anneye aittir ancak annenin evlenmesiyle bu hak düşer,"⁹⁸ prensibinin mahkeme kararlarına yansıdığını ve babanın velâyet yetkisi çerçevesinde hidâne hakkını yeniden anneye tevdi edebildiğini ortaya koymaktadır.⁹⁹

Osmanlı şer'iyeye sicilleri, boşanma sonrası mali hakların yalnızca tarafların şahsen başvurularıyla değil, aynı zamanda vekiller aracılığıyla da takip edildiğini göstermektedir. Nitekim bir kayıta, Mâhi bt. Yusuf kızı Fâtıma adına mahkemeye vekil sıfatıyla katılmış ve damadı Nasuh Efendi'nin boşanmanın üzerinden elli dört gün geçtikten sonra ödediği beş yüz on akçelik nafakayı teslim aldığını beyan etmiştir.¹⁰⁰ Bu durum, nafaka alacağının vekil eliyle tahsil edildiğini ve mahkemenin hem vekâlet ilişkisini hem de ödemenin zamanlamasını resmen kayda geçirdiğini göstermektedir. Benzer nitelikteki bir başka kayıta ise Fâtıma'nın babası, kızının gayri medhûl zevci Ahmed Bey ile yaptığı muhâlea neticesinde mehr-i müeccelin yarısı, iddet ve barınma nafakası gibi mali hakların karşılıklı ibrâ ve ıskât edildiğini mahkemede ifade etmiştir.¹⁰¹ Burada özellikle "zevc-i gayr-i medhûlün-bihâ" ibaresi, evlilikte cinsel ilişkinin gerçekleşmemesi sebebiyle mehir hakkının yalnızca yarısının talep edilebileceğini öngören İslâm hukuku kuralının doğrudan uygulandığını göstermektedir.¹⁰² Dolayısıyla bu iki kayıt, Osmanlı pratiğinde boşanma sonrası mali hakların vekiller aracılığıyla yürütülebildiğini ve Hanefî fıkhdındaki ilgili hükümlerin mahkeme kararlarına istisnasız yansıdığını ortaya koymaktadır.

Bazı boşanma davalarında, tarafların mali hak ve borçlarını karşılıklı tasfiye etmek amacıyla mehir ve nafaka alacaklarının kadının kocasına olan borçlarıyla mahsuplaştırıldığı görülmektedir. Nitekim Ayşe bt. Hasan, bâin talâkla boşandığı kocası Nazar b. Mehmed'den talep ettiği beş bin akçelik mehr-i müeccelin bin akçesini, kendi zimmetinde bulunan dört bin sekiz yüz akçelik şer'î borca karşılık mahsup

96 İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 17/772.

97 İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 17/780.

98 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/207.

99 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzü'd-dekâ'ik*, 4/183.

100 İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 17/601.

101 İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, 59.

102 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/21. Ayrıca bk.:Bakara Sûresi 237. Âyet.

etmiş; bakiye iki yüz akçe mehir ile iddet nafakası ve barınma hakkı karşılığı toplam altı yüz akçeyi ise kocasından tahsil ettiğini beyan etmiştir.¹⁰³ Tarafların, bu işlemlerden sonra birbirlerinin zimmetlerini “ibrâ-yı âm katı‘ü’n-nizâ” ibaresiyle tamamen ibra etmeleri, Osmanlı hukuk pratiğinde boşanma sonrası mali ilişkilerin uzlaşma ve mahsuplaşma yoluyla nihai biçimde tasfiye edildiğini göstermektedir.

Sicillerde, Müslüman–gayrimüslim evliliklerine dair boşanma, ibrâ ve nafaka anlaşmalarının da mahkeme kayıtlarına geçtiğine çokça rastlanmaktadır. Bu durum, zimmilerin aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarda şer‘î yargıya başvurma hakkının uygulamadaki yansımalarıdır. Nitekim bir kayıta Hristiyan Oniye bt. Miro, Müslüman eşi Mustafa Beşe tarafından bâin talâkla boşandıktan sonra mehr-i müeccel, iddet nafakası ve mesken masrafı karşılığı bin akçeyi tahsil ederek eşini “ibrâ-i âm” ile borçtan kurtarmıştır.¹⁰⁴ Benzer şekilde Herekedone köyünden Erine bt. Kosta da eşi Rus Hızır tarafından talâk-ı selâse ile boşanmış, mahkeme ise iddet süresi boyunca kendisine günlük bir akçe nafaka ödenmesine hükmetmiştir.¹⁰⁵ Kayda geçen “karz kılındı” ifadesi, bu nafakanın resmî bir borç niteliği kazandığını ve icra yoluyla tahsil edilebileceğini ortaya koyar. Ayrıca, kayıta yer alan “vakt-i iddetde nafakası tamâm ola” ibaresi, Hanefî fıkına uygun olarak boşanan kadının iddet süresi boyunca nafaka hakkının devam ettiğini ve bu nafakanın koca tarafından eksiksiz biçimde ödenmesinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁶

Davalar, boşanma sonrası nafaka ve mehir alacaklarının tasfiyesiyle birlikte mal paylaşımının da hukuken düzenlendiğini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Nitekim bir davada, Zeliha Hatun, eşi el-Hâc İbrahim Ağa tarafından bâin talâkla boşandığını beyan etmiş; iddet nafakası, meûnet-i süknâ ve mehr-i müeccelinden doğan toplam doksan iki buket gurusu alacağını talep etmiştir. Tarafların müşterek mülkiyetinde bulunan Hayâtî adlı cariye'nin yarısı İbrahim Ağa'ya ait olup, bu pay “bey‘-i bâtt-ı sahîh-i şer‘î” yoluyla Zeliha'ya satılmış ve bedeli nafaka ile mehir alacaklarına mahsup edilmiştir. Böylece cariye'nin mülkiyeti tamamen Zeliha'ya geçmiştir. Zira Hanefî fıkında, nafaka kadına teslim edildikten sonra onun mülkü hâline geldiğinden, bu mal üzerinde tam tasarruf yetkisi kazanır. Nitekim Zeliha da bu hakkını kullanarak, boşanma sürecinde belirlenen nafaka ve mehir alacakları karşılığında eşinin hissesini satın alarak cariye'yi tamamen kendi mülkü hâline getirmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca taraflar, evlilik boyunca gerçekleşen tüm muamele ve borç

103 *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 19/186.

104 *İstanbul Kadı Sicilleri 56 İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil (H. 1099-1100 / M. 1688-1689)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 157.

105 M. Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 112.

106 Kudûrî, *el-Muhtasar*, 172.

107 Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 2/461.

ilişkilerinden karşılıklı olarak “ibrâ-i âm” ile feragat etmişlerdir.¹⁰⁸ Bu kayıt, Osmanlı mahkemelerinin nafaka ve mehir tasfiyesi yanında müşterek mülkiyet, satış ve takâs işlemlerini de şer‘î kurallar çerçevesinde çözüme kavuşturduğunu göstermektedir.

Şer‘iyye sicillerinde yer alan bir başka dava, boşanma sonrası maddî yükümlülüklerin tasfiyesinin yalnızca nafaka, mehir ve meûnet-i süknâ gibi aile hukukuna ilişkin haklarla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda vakıf taşınmazları üzerindeki ortak tasarrufların da detaylı biçimde çözüme kavuşturulduğunu göstermektedir. Şerife Fatıma Hatun ile Abdullah Ağa, bâin talâk sonrası birlikte tasarruf ettikleri vakıf menzillerindeki hisselerini karşılıklı olarak birbirlerine devretmişlerdir. Bu çerçevede, Demirkapı’daki vakıf menzilin yarı hissesini on bir bin beş yüz guruş bedelle Abdullah Ağa almış; Beşiktaş’taki vakıf menzilin yarı hissesini ise bin beş yüz guruş bedelle Şerife Fatıma Hatun devralmıştır. Aradaki on bin guruşluk fark, kadının mehr-i müeccel (yüz guruş), iddet nafakası ve meûnet-i süknâ (yüz guruş) alacaklarıyla birlikte toplam on bin iki yüz guruşa tamamlanmış; bu meblağın bir hafta içinde ödenmesi taahhüt edilmiştir.¹⁰⁹ Burada dikkat çeken husus, tarafların yalnızca nafaka ve mehir haklarını değil, aynı zamanda vakıf malları üzerindeki icâreteynli tasarruf haklarını da şer‘î çerçevede karşılıklı rızayla takas ve ferâğ etmeleridir. Vakıf hukukunda mülkiyetin devri mümkün olmamakla birlikte, Osmanlı pratiğinde icâreteyn sistemi aracılığıyla vakıf mallarının uzun süreli kullanım hakkı fiilen bir mülkiyet ilişkisine benzer biçimde işlem görmektedir.¹¹⁰ Bu dava, hem aile hukukuna ilişkin yükümlülüklerin hem de vakıf malları üzerindeki kullanım haklarının karşılıklı sulh ve ibrâ yoluyla tasfiye edilmesini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, kadının boşanma sonrası aktif bir şekilde mülkiyet tasarrufuna katılması, onun hukukî özne olarak süreçteki rolünü de ortaya koymaktadır.

Boşanma sonrasında mehr-i müeccel ve nafaka alacaklarının tahsilinde tarafların ödeme kolaylığı sağlamak amacıyla taksitlendirme yoluna gittikleri şer‘iyye sicillerinde sıkça görülmektedir. Bu tür uygulamalarda borçlu, ödeme gücüne göre kısmi ödemeler yapmayı taahhüt etmekte; alacaklı ise bu teklifi kabul ederek anlaşmazlığı sulh yoluyla çözmektedir. Nitekim bir davada, Hanım bt. Abdullah, eski eşi el-Hâc Mehmed’den mehr-i müeccel (on guruş) ile iddet nafakası ve meûnet-i süknâ (altı guruş) olmak üzere toplam on altı guruş alacağını talep etmiş; Mehmed ise bu borcu ikrar ederek on iki guruşunu derhâl ödemiş, kalan dört guruş için ise

108 *İstanbul Kadı Sicilleri 78 İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı sicil (H. 1193-1194 / M. 1779-1780)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 254.

109 *İstanbul Kadı Sicilleri 96 İstanbul Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1257-1258 / M. 1841-1842)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 260.

110 Münir Yaşar Kaya, *Osmanlı Vakıf Hukuku (Ömer Hilmi Efendi’nin Ahkâmü’l-Evkâf’ı Özelinde)* (Ankara: Son Çağ Yayınları, 2022), 143.

ödeme güçlüğüne ileri sürmüştür. Bunun üzerine taraflar arasında bir sulh akdi yapılmış ve borçlunun kalan meblağı iki ay boyunca her ay ikişer guruş olmak üzere taksitli ödemesi kararlaştırılmıştır.¹¹¹ Bu düzenleme mahkeme siciline geçirilerek taraflar açısından bağlayıcı hâle gelmiştir. Böylece, ödeme planının şer‘î hükümlerle kayıtlı altına alınması, borçların tahsilinde hem pratik bir kolaylık sağlamış hem de taraflar arasındaki ihtilafı hukuken sona erdirmiştir.

3.2.2. Muhâlea Durumunda Nafaka

Osmanlı dönemi mahkeme kayıtlarında en sık karşılaşılan boşanma yöntemlerinden birinin muhâlea olduğu görülmektedir. Nitekim çeşitli araştırmalar, yalnızca Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmayıp Hz. Peygamber devrinden itibaren İslâm hukuk pratiğinde en yaygın boşanma türünün de muhâlea olduğunu ortaya koymuştur.¹¹² Her ne kadar nikâh ve talâk işlemlerinde olduğu gibi muhâleanın da kadı huzurunda gerçekleşmesi zorunlu olmasa da uygulamada bu tür boşanmaların sıklıkla şer‘iye sicillerine kaydedildiği dikkati çekmektedir. Bunun, kadının yeniden evlenmesini kolaylaştırmak ve erkeğin ilerleyen dönemde karşılaşılabileceği mehir veya nafaka taleplerini bertaraf etmek amacıyla tercih edildiği anlaşılmaktadır.¹¹³ Sicillerde yer alan muhâlea davalarının büyük çoğunluğunda ise eşler arasında şiddetli geçimsizlik ve evlilik birliğinin sürdürülemez hâle geldiğine dair beyanların öne çıktığı görülmektedir.

Şer‘iye sicillerinde yer alan muhâlea davalarının çoğunda, kadınların kendi rızalarıyla haklarından feragat ederek boşanmayı talep ettiklerine sıkça rastlanmaktadır. Bu davalarda kadınlar, genellikle mehr-i müeccel, iddet nafakası, meûnet-i süknâ veya evlilikten kaynaklanan diğer haklarından kısmen ya da tamamen vazgeçmekte, erkekler ise bu bedel karşılığında muhâleayı kabul ederek boşanmayı gerçekleştirmektedir. Kayıtlarda, tarafların ayrılma gerekçesi olarak çoğunlukla “beynimizde hüsn-i mu‘âşeretimiz olmamağla” veya “beynimizde hüsn-i zindegân ve imtizâcımız olmayup” gibi ifadeler kullanılmış¹¹⁴, bu kalıp cümlelerle evlilik birliğinin sürdürülmesinin mümkün olmadığı vurgulanmıştır.

111 *İstanbul Kadı Sicilleri 81 Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil*, 685.

112 Youssef Rapoport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 72; Ayşegül Şimşek, *İslam Hukukunda Muhâlea Akdi Ve Osmanlı Uygulaması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 111; Ömer Korkmaz, *Osmanlı Aile Hukuku (18. Yüzyıl Adana Örneği)* (Ankara: Akamisyen Kitabevi, 2018), 149; Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 120-121; Gülistan Çetinbaş, *İstanbul Kadı Sicillerinde Muhâlea* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 34.

113 Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 120; Gülistan Çetinbaş - Mustafa Ateş, “İstanbul Kadı Sicillerine Göre Osmanlı Döneminde Muhâlea Uygulamaları”, *Kilitbahir* 21 (Eylül 2022), 94-95.

114 *İstanbul Kadı Sicilleri 65 Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732)*, 177, *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686)*, 19/119.

Bu örnekler, Osmanlı mahkemelerinde muhâleanın çoğunlukla taraflar arasında ciddi bir geçimsizlik sebebiyle gündeme geldiğini, kadınların evlilik birliğini sürdürülemez görerek bedel karşılığında boşanmayı talep ettiklerini ortaya koymaktadır. Erkekler de bu bedeli kabul etmek suretiyle boşanmayı gerçekleştirmiş; sonrasında ise karşılıklı ibrâ yoluyla bütün hak, dava ve taleplerden feragat edilmiştir. Dolayısıyla muhâlea davaları, çoğunlukla ihtilafı büyütmeden, karşılıklı rıza ve sulh temelinde sonuçlanan boşanma örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2.3. İddet Nafakası

Mahkeme kararlarında iddet dönemi nafaka miktarı, hâkimin takdir yetkisiyle “râyicü'l-vakt” esasına göre belirlenmiştir. Genellikle iddet süresi sonuna kadar kadın için günlük üç veya dört akçe gibi sabit bir miktar farz ve takdir edilmiştir. Nitekim Arabacı Bayezid mahallesinden Nefise bt. Bâli için günlük üç akçe,¹¹⁵ Emine bt. Abdullah için yine üç akçe,¹¹⁶ Râbia bt. Musli için ise dört akçe¹¹⁷ nafaka hükme bağlanmıştır. Bu meblağlar, yalnızca yiyecek ve içecek değil, aynı zamanda kisve (giyim) ve diğer zarurî ihtiyaçları da kapsayacak şekilde tayin edilmiştir.

Çocuk nafakası söz konusu olduğunda da aynı ölçü uygulanmış, örneğin Râbia bt. Musli'nin küçük kızı için günlük üç akçe nafaka farz edilerek, annenin çocuğun bakım yükümlülüğünü üstlenmesi desteklenmiştir. Böylece anne ile çocuğun birlikte korunması sağlanmıştır. Ayrıca karar metinlerinde sıkça rastlanan “vakt-i hâcette istidâne” (ihtiyaç halinde borçlanabilme) ve “vakt-i zaferde rücû” (kocadan tahsil edebilme) kayıtları, kadına nafaka süresince ek kaynak temin etme veya sonradan eski eşinden tahsil etme imkânı tanımıştır. Bu bağlamda kadına iddet nafakası ödenmesine hükmedilmesi, Osmanlı hukuk pratiğinin, iddet süresini kadın için asgarî geçim garantisi olarak öngören Hanefî fikhındaki klasik yaklaşımın¹¹⁸ pratikteki yansımalarıyla tam bir uyum içinde işlediğini göstermektedir.

Hanefî mezhebine göre boşanan kadının hamile olması hâlinde iddet süresi doğuma kadar uzamakta ve bu süreçte kadının nafaka hakkı devam etmektedir.¹¹⁹ Hamilelik, nafakaya duyulan ihtiyacı artırdığından Osmanlı mahkemeleri bu konuyu

115 İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595), ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 12/213.

116 İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 13/428.

117 İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil, 202.

118 Şeybânî, *Kitâbü'n-Nafakât*, 63; Kudürî, *el-Muhtasar*, 172; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/201; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/290; Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i-Muhtâr*, 4/8; Cezîrî, *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 4/502-503; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/488; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/111; Özcan, *İslâm Hukukunda Hısmılık Nafakası*, 76.

119 Serahsî, *el-Mebsût*, 5/202; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 10/111; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/290.

hassasiyetle ele almış, iddet süresi ve nafaka miktarı buna göre takdir edilmiştir. Kadının hamileliğinin boşanma anında bilinmemesi durumunda dahi, daha sonra bu husus ortaya çıktığında nafaka talebinde bulunulabilmesi¹²⁰, kadı sicillerinde kayda geçmiş örneklerle doğrulanmaktadır. Nitekim Emine Hatun için günlük yüz yirmi akçe¹²¹, Ayşe bt. Mehmed için altı akçe¹²² ve Fâtıma bt. Abdüllatîf için dört akçe nafaka¹²³ belirlenmiş; bazı davalarda kadının zaruri ihtiyaçları için borçlanabileceği ve bu borcun kocaya rüçû edilebileceği açıkça ifade edilmiştir. Nafaka miktarındaki farklılıklar tarafların ekonomik durumları ve toplumsal statüleriyle ilişkilendirilirken, rüçû hakkının zikredildiği davalar kadıların kadının ekonomik mağduriyetini önlemeye yönelik bütüncül bir yaklaşım benimsediklerini göstermektedir.

3.3. Nafaka Ödeme Sürecindeki Aksaklıklar

Siciller, kadınların çoğu kez iddet veya çocuk nafakasını tahsil edemedikleri için yeniden dava açmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Kocaların ödemeyi geciktirmesi, tamamen ihmal etmesi ya da kayıplara karışması durumunda kadınların şikâyetçi olduğu; mahkemelerin ise ya ta'zîr yoluyla yaptırım uyguladığı ya da nafakanın doğrudan tahsilini sağladığı görülmektedir. Bu kayıtlar, nafakanın yalnızca teorik bir hak değil, şer'î düzen içinde devlet eliyle icra edilebilen bağlayıcı bir yükümlülük olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

3.3.1. Nafakanın Gecikmesi veya Hiç Ödenmemesi

Osmanlı şer'iyeye sicilleri, nafaka yükümlülüğünün yalnızca teorik bir hak değil, mahkeme eliyle denetlenen ve icra edilen bir mükellefiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Zülfikâre bt. Ali'nin davasında, dokuz ay boyunca kendisine takdir edilen günlük on akçelik nafakanın ödenmediğini beyan etmesi üzerine, toplam iki bin yedi yüz akçelik alacak eski eşi Ali Çelebi tarafından mahkeme huzurunda ikrar edilmiş ve hâkim, borcun ifası konusunda açıkça tenbihle bulunmuştur.¹²⁴ Bu kayıt, nafaka ihlallerinde kadının şer'î mahkemeler aracılığıyla hakkını arayabildiğini, borçlunun ikrarının ise icra sürecini kolaylaştırdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Dava kayıtları nafaka yükümlülüğünü ihlal eden kocaların yalnızca ödemeye mecbur bırakılmadığını, aynı zamanda uyarı ve gerektiğinde cezai yaptırımlarla da

120 *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 17/249.

121 *İstanbul Kadı Sicilleri 94 Anadolu Sadâreti Mahkemesi 2 Numaralı Sicil*, 95.

122 *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil* (H. 1057-1059/M. 1647-1649), ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 15/123.

123 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil* (H. 1086-1087/M. 1675-1676), ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 18/415.

124 *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 17/362.

sorumluluklarının hatırlatıldığını göstermektedir. Kasım Ağa Mahallesi'nden Şerife Saide Hatun'un davası bu açıdan dikkat çekicidir. Boşandıktan sonra eski eşi Hüseyin Ağa'nın ödemediği altmış bir guruş mehr-i müeccel ve yirmi guruş borcunun yanı sıra, iddet süresince nafaka ve giyim masrafları için iki yüz guruş talep eden davacı, taleplerini mahkeme huzurunda kabul ettirmiştir. Kadı, yalnızca bu alacakları tespit etmekle yetinmemiş; ödeme süresini "hîn-i istihkāk" dikkate alarak yapılandırmış ve infazın Bâb-ı Zabtiye görevlileri eliyle sağlanmasına hükmetmiştir.¹²⁵ Böylece nafaka hakkı, tarafların rızasına dayalı bir anlaşma çerçevesinde düzenlenmiş ancak şer'î mahkeme tarafından bağlayıcı ve icra edilebilir bir hukukî zemine kavuşturulmuştur. Ayrıca bu hükümler ve davalar Hanefî fıkhında erkeğin nafaka borcunu ödemekle mükellef tutulmasına dair hükmün Osmanlı pratiğinde mahkemeler eliyle etkin şekilde işletildiğini, böylece teorik normun icra kabiliyeti kazanarak kadının mağduriyetini gidermeye yönelik işlevsel bir çözüme dönüştüğünü göstermektedir.

3.3.2. Kocanın Kayıp/Gaip Olduğu Durumlarda Nafaka

İslâm hukukunda, koca fiilen bulunmasa dahi eş ve çocuklara karşı nafaka yükümlülüğü devam etmektedir.¹²⁶ Bu ilke, Osmanlı şer'îyye mahkemelerinde de doğrudan uygulanmış ve kocaları uzun süredir gaip olan kadınlar, geçim imkânı bırakılmadığında mahkemeye başvurarak kendileri ve çocukları için nafaka tayin ettirebilmişlerdir. Karabaş Mahallesi'nden Şahnîsâ bt. Şa'bân'ın davası bu hususa örnektir: Kocasının hiçbir geçim kaynağı bırakmadığını yeminle beyan etmesi üzerine kendisi adına günlük altı akçe nafaka takdir edilmiş, ayrıca giyim ve diğer zaruri ihtiyaçlarının da bu nafakaya dâhil olduğu hükme bağlanmıştır. Mahkeme, ihtiyaç hâlinde borçlanmasına izin vererek gaip kocanın dönmesiyle bu borcun kendisine rüçû ettirilmesini kararlaştırmıştır.¹²⁷ Benzer şekilde, gayrimüslim statüsünde bulunan Meryem bt. Manol da gaip kocası sebebiyle geçim sıkıntısı yaşadığını beyan etmiş, bunun üzerine hem kendisi hem de küçük çocuğu için günlük beş akçe nafaka hükme bağlanmıştır.¹²⁸ Her iki dava nafaka yükümlülüğünün yalnızca teorik bir hak değil gaiplik gibi fiilî zorluklara rağmen mahkeme eliyle işlerlik kazandırılan bir mükellefiyet olduğunu, ayrıca bu hakkın Müslüman ve gayrimüslim tüm kadınlar için eşit biçimde güvence altına alındığını göstermektedir.

125 *İstanbul Kadı Sicilleri 97 Mahfel-i Şer'îyyât Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1273-1274 / M. 1857)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 35.

126 Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîl-i Muhtâr*, 4/7; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, 2/468-469; Serahsî, *el-Mebsût*, 5/196; Kudûrî, *el-Muhtasar*, 173; Merginânî, *el-Hidâye*, 2/289.

127 *İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 264.

128 *İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 170.

3.4. Nafakaya İlişkin Anlaşmalıklar

Mahkeme sicillerinde, taraflar arasında çıkan şiddetli tartışma ve anlaşmazlıkların “beynimizde münâza’ât-ı kesîre ve muhâsamât-ı şedîde vâkı’â olmuş” yahut “beynimizde nizâ’-ı küllî vâkı’ olmuş” şeklinde kayda geçtiği; bu durumlarda ise aile büyükleri veya arabulucuların “muslihûn” sıfatıyla devreye girerek tarafları uzlaştırmaya çalıştıkları görülmektedir.

3.4.1. Nafaka Anlaşmazlıklarında Uzlaşma

Hanefî fikhında sulh akdinin geçerliliği, tarafların serbest iradelerine ve açık rızalarına dayanmakta olup, baskı veya zorlama altında yapılan anlaşmalar geçerli kabul edilmemektedir.¹²⁹ Osmanlı şer’iyye sicilleri de bu ilkenin pratikte nasıl işlediğini göstermektedir. Nitekim Emetullah bt. Ali Beşe’nin, boşanma sonrası kendisine ödenmeyen dört bin akçelik mehr-i müeccelini talep ettiği davada taraflar arasında çıkan şiddetli ihtilaf, mahkeme hükmüne varmadan muslihûn aracılığıyla üç bin akçe üzerinden sulh ile çözüme kavuşmuştur.¹³⁰ Benzer şekilde, Nâime bt. İsmail’in eski eşi Mehmed Efendi’den mehr-i müeccel ve geçmiş nafaka alacakları için açtığı davada, toplam on iki bin beş yüz kırk akçelik alacak meselesi, yine muslihûn aracılığıyla yirmi beş guruşluk bir sulh bedeli üzerinden sonuçlandırılmıştır.¹³¹ Bu davalar, Hanefî fikhında öngörülen sulh esaslarının arabuluculuk yoluyla fiilen hayata geçirildiğini ve böylece toplumsal ihtilafların hem daha hızlı hem de karşılıklı rıza temelinde çözüme kavuşturulduğunu ortaya koymaktadır.

Hanefî fikhında sulh, yalnızca tarafların karşılıklı rızalarıyla ihtilaflarını çözelemlerini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda delil yetersizliği gibi doğrudan hüküm verilemeyen durumlarda da pratik bir çözüm yolu işlevi görmüştür. Nitekim Yoros kazasına ait bir sicil kaydında, Ramazan b. Durak’ın Hasnâ bt. Nasûh’u hul’ yoluyla boşamadığını iddia etmesi üzerine mahkeme beyyine talep etmiş ancak tarafların delil sunmaması sebebiyle hüküm tesis edilememiştir. Bu noktada, Kur’an’da vurgulanan “*es-sulhu hayrun*”¹³² ilkesi gereğince arabuluculuk devreye girmiş; taraflar, mehri, nafakası ve sair taleplerini kapsayan karşılıklı ibrâ ile uzlaşmaya varmışlardır. Hasnâ tüm taleplerinden feragat etmiş, Ramazan ise gelecekte herhangi bir dava açmamayı taahhüt etmiştir. Mahkeme, bu sulhu şer’an geçerli ve bağlayıcı kabul ederek tasdik etmiştir.¹³³

129 Meydâni, *el-Lübâb fî şerhi’l-Kitâb*, 2/163.

130 *İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, 277.

131 *İstanbul Kadı Sicilleri 46 Numaralı Sicil*, 19/553.

132 en-Nisâ / 128.

133 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963/M.1549-1556)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 6/93.

3.4.2. Nafaka İddialarının Reddi

Kadı sicillerinde yer alan reddiye kayıtları, yalnızca haklı bulunan taleplerin değil şer'î usûle aykırılık sebebiyle geçersiz sayılan iddiaların da kayda geçirildiğini göstermektedir. Bu durum, Osmanlı yargı pratiğinde usûl hükümleri, şekil şartları ve delil yeterliliğinin ne denli belirleyici olduğunu ortaya koyar. Nitekim İstanbul Kadılığı'na yansıyan bir davada, Şerîfe Râziye Hatun, Nuh Bey ile aralarında gerçekleştiğini iddia ettiği evliliğe dayanarak nafaka talebinde bulunmuştur. Davacı, evlenme teklifini kabul ederken şahit bulunmadığını, buna rağmen Nuh Bey'in "şahitsiz nikâh da caizdir" beyanına güvenerek sözlü nikâh akdine rıza gösterdiğini ve bu birliktelikten hamile kaldığını ileri sürmüştür. Ancak mahkeme, Hanefî fihhına göre şahitsiz nikâhın geçerli kabul edilmemesi¹³⁴ sebebiyle davacının iddiasını reddetmiş, nafaka talebinin şer'an dayanak teşkil etmediğine hükmetmiştir.¹³⁵

İslam hukukunda borcun ibrâ yoluyla düşmesi kesin nitelikte olup, bir kez ıskât edilen alacağın aynı sebeple yeniden talep edilmesi mümkün değildir. "İskât olunan geri dönmez" ilkesiyle¹³⁶ sabit kılınan bu yaklaşım, Osmanlı aile mahkemelerinde de titizlikle uygulanmıştır. Nitekim Ümmügülsüm bt. Ali'nin açtığı dava bu hususu açık biçimde göstermektedir. Davacı kadın boşanma esnasında kocası Ahmed b. Mehmed'den mehir ve nafaka alacaklarını kapsayan genel bir ibrâ beyannameyi düzenlemiş ancak bir süre sonra pişmanlık göstererek bu alacakları yeniden talep etmiştir. Mahkeme ise daha önce düzenlenmiş ibrânın geçerli olduğunu dolayısıyla yeni bir talebin şer'an mümkün olmadığını belirterek davayı reddetmiştir.¹³⁷ Bu karar, yargı pratiğinde de ibrâ işlemlerinin bağlayıcı ve kesin sonuç doğuran hukukî tasarruflar olarak kabul edildiğini, tarafların pişmanlık gerekçesiyle bu kararlardan dönmelerine izin verilmediğini ortaya koymaktadır.

4. Dikkat Çekici Evlilik Nafakası Davaları

Osmanlı şer'î sicillerinde nafaka davaları çoğunlukla benzer bir hukukî çerçevede ilerlemekle birlikte, bazı örnekler olağan süreçten saparak sıra dışı yönleriyle dikkat çekmektedir. Muhâlea sonrası nafaka ve mehrin karşılıklı rıza ve feragat beyanlarıyla çözümlendiği davalar genel görünüm arz etse de nadiren tarafların kişisel ihtilafları sürece farklı boyutlar kazandırabilmektedir.

134 Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fi tertibi's-şerâ'î'*, 2/246.

135 *İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil*, ed. Coşkun Yılmaz, 128.

136 Ahmet Akman, "İslâm ve Türk Borçlar Hukukunda İbra", *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/2 (2018), 4-5.

137 *İstanbul Kadı Sicilleri 81 Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil*, 623.

Üsküdar'da görülen bir dava bu duruma örnek teşkil etmektedir. Âişe adlı kadın, kocası el-Hâc Osman'dan iki yüz kırk akçe mehr-i müeccelini aldıktan sonra, iddet nafakasının koca üzerine, barınma giderlerinin ise kendi üzerine olması şartıyla muhâlea akdini tamamlamıştır. Ancak kısa süre sonra el-Hâc Osman, eski eşinin kendisine sıçanotu ve "sülümen" (arsenik türü bir madde) karıştırılmış bir içecek içirdiğini, bunun sonucunda hasta düştüğünü iddia etmiştir. Âişe, başlangıçta bu isnadı reddetmiş; fakat kendisine teklif edilen yemini kabul etmeyerek nükûl etmiş, ardından da kısmen ikrar mahiyetinde ifadeler kullanmıştır. Bunun üzerine mahkeme, nafaka ve mehir meselesi hallolmuş olmasına rağmen, davanın seyrini değiştiren bu suçlama nedeniyle Âişe hakkında ta'zir cezasına hükmetmiştir.¹³⁸ Bu örnek, muhâlea gibi aile hukukuna dair bir akdin ardından nafaka ve mehirle ilgili yükümlülüklerin sona ermesine rağmen, taraflar arasındaki gerilimin yeni davalara yol açabildiğini ve şer'î mahkemelerin bu tür durumlarda aile hukuku ile ceza hukuku kesişiminde karar vermek durumunda kaldığını göstermektedir.

Sicillerde yer alan başka bir dava örneği de iddet süresi sona ermeden yapılan evliliklerin şer'an geçersiz sayıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Saide Hanım, eşi Sabri Paşazâde Mehmed Bey ile geçimsizlik nedeniyle şer'î bir muhâlea yoluyla ayrılmış ancak boşandıktan yalnızca on iki gün sonra Maltepe Hastanesi cerrahlarından Ali Ağa ile evlenmiştir. Mehmed Bey'in de hazır bulunduğu mecliste Saide Hanım, bu evliliğin geçersiz olduğunu beyan etmiş; Ali Ağa da durumu bilmeden evlendiğini kabul etmiştir.¹³⁹ Mahkeme, Hanefî fıkında açıkça belirtildiği üzere, boşanmış bir kadının iddet süresi bitmeden yaptığı evliliğin batıl olduğuna¹⁴⁰ hükmetmiş ve tarafların nikâhını feshetmiştir. Bu dava, Osmanlı uygulamasında iddetin yalnızca bir bekleme süresi olması dışında, nikâhın şer'î geçerliliğini doğrudan etkileyen bağlayıcı bir şart olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Osmanlı dönemi İstanbul'unda kadı sicillerine yansıyan nafaka uygulamaları, İslâm hukukunun özellikle Hanefî mezhebine dayalı hükümlerinin toplumsal ve hukukî düzlemde nasıl hayata geçirildiğini göstermesi bakımından önemli bir kaynak sunmaktadır. İncelenen davalarda nafaka, yalnızca teorik bir fikhî hüküm olmaktan ziyade evlilik, boşanma, iddet, mehir ve velayet gibi aile hayatının temel unsurlarıyla iç içe geçmiş pratik bir düzenleme alanı olarak ortaya çıkmıştır. Kadınların

138 İstanbul Kadı Sicilleri 70 Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil, 208.

139 İstanbul Kadı Sicilleri 97 Mahfel-i Şer'ıyyât Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 121.

140 Kâsânî, *Bedâ'ı'u's-sanâ'ı' fi tertîbi's-şerâ'ı'*, 3/222.

özellikle muhâlea davalarında iddet nafakası ve mehir haklarından feragat etmeleri nafakanın, kadınlar açısından hem bir hak hem de pratik bir müzakere aracı olduğunu göstermektedir.

Sicil kayıtları, nafaka miktarının sabit bir ölçüte değil, örf, toplumsal koşullar ve tarafların ekonomik durumuna göre belirlendiğini, dolayısıyla hukukî normların yerel ve sosyal şartlara uyarlanabilir biçimde uygulandığını göstermektedir. Şahitlik müessesesi ve yazılı belgelerin ön plana çıkması, Osmanlı şer'î yargısında usûl kurlarının titizlikle uygulandığını ve ispat yükünün davaların seyrinde belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca gayrimüslimlerin de mahkemelere başvurabilmesi, kadı sicillerinin çok dinli ve çok kültürlü Osmanlı toplumunda kapsayıcı bir işlev gördüğünü açıkça göstermektedir.

Nafaka tahsilinde taksitlendirme veya vekâlet gibi esnek uygulamalara rastlanması, İslâm hukukunun kolaylaştırıcı ve pratik çözümler üretmeye yönelik yaklaşımının bir yansımasıdır. Bununla birlikte siciller nafaka düzenlemeleri dışında toplumsal barışı tesis eden sulh pratiklerini, arabuluculuk kurumunu ve fikhî ilkelerin sosyal hayata uyarlanışını da belgelemektedir. Çok eşlilikten kaynaklanan ihtilafların azlığı, Osmanlı toplumunda teorik imkânların her zaman fiili tercihlere yansımadığını düşündürmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı kadı sicilleri nafaka meselesini hem bireysel hakların korunması hem de toplumsal düzenin sürdürülmesi bakımından işlevsel bir alan olarak kayda geçirmiştir. Bu yönüyle siciller, İslâm hukukunun teorik düzlemdeki hükümleriyle beraber tarihsel ve toplumsal bağlamda esnek, uygulanabilir ve kapsayıcı bir hukuk sistemi olarak nasıl işlediğini anlamak açısından eşsiz bir belge niteliği taşımaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./ It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

KAYNAKÇA

- Abdülümün'im, Mahmûd Abdurrahman. *Mu'cemü'l-mustalahat ve'l-elfazi'l-fikhiyye*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fazile, ts.
- Acar, Halil İbrahim. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2018.
- Akman, Ahmet. "İslâm ve Türk Borçlar Hukukunda İbra". *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/2 (2018), 1-96.
- Apaydın, H. Yunus. "İbrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/263-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. "Kefâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/168-177. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Aslan, Mehmet Selim. *İslâm Aile Hukuku*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Atar, Fahrettin. "Muhâlea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/397-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aybakan, Bilal. "Vekâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, M. Âkif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Aydın, Mehmet Âkif - Hamidullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/246-248. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhibbiddin el-Hatib - Muhammed Fevâd Abdalbâki. 4 Cilt. Kahire: Matbatu's-Selefiyye, 1400.
- Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-. *el-Fikh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. 3 Cilt. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2005.
- Çetinbaş, Gülistan. *İstanbul Kadı Sicillerinde Muhâlea*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Çetinbaş, Gülistan - Ateş, Mustafa. "İstanbul Kadı Sicillerine Göre Osmanlı Döneminde Muhâlea Uygulamaları". *Kilitbahir* 21 (Eylül 2022), 91-118.
- Çetintaş, Recep. "İslâm Hukukunda Evlenmeden Doğan Haklar Bağlamında Nafaka". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 185-203.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. 2 Cilt. İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2011.
- Erbay, Celal. *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Erbay, Celal. "Nafaka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Güleç, Hasan. *İslâm Hukukunda Nafaka*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.
- Günay, Hacı Mehmet. "Nüşûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/303-304. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Haskefi, Alâüddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-. *ed-Dürrü'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 2002.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzü'd-dekâ'ik*. Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1997.

- İstanbul Kadı Sicilleri 43 Tophane Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (H. 966-967 / M. 1558-1559). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* (H. 1063-1064 / M. 1652-1653). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil* (H. 1067-1069 / M. 1656-1658). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil* (H. 1072-1073 / M. 1661-1663). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 53 Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil* (H. 1081 / M. 1670-1671). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 56 İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil* (H. 1099-1100 / M. 1688-1689). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 65 Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil* (H. 1143-1144 / M. 1730-1732). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 70 Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil* (H. 1154-1155 / M. 1740-1742). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 78 İstanbul Mahkemesi 44 Numaralı sicil* (H. 1193-1194 / M. 1779-1780). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 81 Üsküdar Mahkemesi 531 Numaralı Sicil* (H. 1204-1207 / M. 1790-1793). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 94 Anadolu Sadâreti Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (H. 1251-1257 / M. 1835-1841). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 96 İstanbul Mahkemesi 172 Numaralı Sicil* (H. 1257-1258 / M. 1841-1842). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri 97 Mahfel-i Şer'iyât Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (H. 1273-1274 / M. 1857). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (H. 1077 / M. 1666-1667). ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil* (H. 1096-1097 / M. 1685-1686). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (H.1027/ M. 1618). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil* (H. 1086-1087/M. 1675-1676). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil* (H. 1002-1003/M. 1594-1595). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil* (H. 1042-1043/M. 1633). ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. <http://www.kadısicilleri.org/index.php>

- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H. 1057-1059/M. 1647-1649).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011. <http://www.kadisicilleri.org/index.php>
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963/ M.1549-1556).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010. <http://www.kadisicilleri.org/index.php>
- Kahveci, Nuri. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2001.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'î'u's-sanâ'î fi tertibiş-şerâ'î*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'Arabî, 2. Basım, 1982.
- Kaya, Münir Yaşar. *Osmanlı Vakıf Hukuku (Ömer Hilmi Efendi'nin Ahkâmü'l-Evkâf'ı Özelinde)*. Ankara: Son Çağ Yayınları, 2022.
- Korkmaz, Ömer. *Osmanlı Aile Hukuku (18. Yüzyıl Adana Örneği)*. Ankara: Akamisyen Kitabevi, 2018.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *el-Muhtasar*. Beyrut: Daru'l Kutubu'l İlmîyye, 1997.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-. *el-Hidâye*. 4 Cilt. Beyrut: Daru İhya et-Turâs'ul Arabî, 2004.
- Mevsîlî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 1937.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-. *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*. Beyrut: Mektebetü'l İlmîyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmi'us-sahîh*. Beyrut: Dâru't-Tâsil, 1435.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-. *es-Sünen*. thk. Ebû Gudde Abdülfettâh. Halep: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmîyye, 1406.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-. *Minhâcü't-tâlibîn*. Daru'l Fikr, 2005.
- Özcan, Ruhi. *İslâm Hukukunda Hısmılık Nafakası*. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1996.
- Rapoport, Youssef. *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1989.
- Şeybânî, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-. *Kitâbü'n-Nafakât*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1984.
- Şimşek, Ayşegül. *İslam Hukukunda Muhâlea Akdi Ve Osmanlı Uygulaması*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 2006.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1971.
- Zuhaylî, Vehbe ez-. *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. İstanbul: Risale Yayıncılık, 1994.